

Kilisli Hocasâde Abdullah Enverî'ye Göre Mantığın Önemi ve Mantığın Eğitim, Kelam ve İnanç ile İlişkisi

The Importance of Logic according to Kilisli Hocasade Abdullah Enveri and its Relationship with Education, Theology and Faith

Ramazan Gündüz*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

*Diyanet İşleri Başkanlığı
rmzngndz33@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7447-2487

Başvuru / Submitted :
20 Eylül 2022

Kabul / Accepted :
1 Kasım 2022

DOI: 10.21021/osmed.1178062

Atıf/Citation:

Gündüz, R. "Kilisli Hocasâde Abdullah Enverî'ye Göre Mantığın Önemi ve Mantığın Eğitim, Kelam ve İnanç ile İlişkisi". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 26-41.

Benzerlik / Similarity : %21

Öz

Mantık, İslâm düşüncesinde İmam Gazâlî'nin teşebbüsleriyle İslami ilimlerin metodolojisi haline geldikten sonra medreselerin temel müfredatına girmiş bir ilim dalıdır. Mantık bu konumunu Gazâlî'den sonra günümüze kadar devam ettirmiş, bu ilme telif ettikleri eserlerle yeni yaklaşımlar kazandıran birçok İslâm düşünürü yetiştirmiştir. Osmanlı devletinin kültürel coğrafyasında mantık ilmine gerek merkezden (İstanbul), gerekse çevredeki ilim merkezlerinden ciddi katkılar yapılmıştır. Mantık ilmine eğitim ve telifatlar ile katkı veren dönemin ilim çevrelerinden biri de Kilis'teki âlimler olmuştur. 18. ve 20. yüzyıl arasında Kilis'teki Osmanlı medreselerinde ulusal ve uluslararası şöhrete ulaşmış bir mantık geleneği oluşmuştur. Mantık ilmini Kilis'te ilk başlatan ve yaygınlaştıran Mantıkî Hacı Ömer Efendi, Hocasâde Abdurrahman Efendi ve Hocasade Abdullah Enverî gibi Kilisli Mantık âlimleri, mantık üzerine özgün ve haşiye niteliğinde eserler yazmışlardır. İlimlerin efendisi olarak gördüğü mantık sahasında birçok telif ve haşiye türü eser kaleme alan Abdullah Enverî (ö.1304/1887), özellikle mantığın kıyas formlarında Türkçe örnekler vererek mantık eğitim dilinin millileşmesine katkılar sunmuş; mantık eğitiminin konuşulan dilde yapılmasının gereğini ortaya koymuştur. Abdullah Enverî, mantık-eğitim, mantık-din, mantık-diğer ilimler ilişkisi üzerinde serdettiği fikirleriyle mantığın bireysel ve toplumsal hayatın bütün veçhelerini ilgilendiren bir ilim olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre mantıksız bir eğitim verimli olmayacağı gibi mantıkî temellerle ispatlanamamış bir inanç da daima zayıf kalarak taklitten kurtulamayacaktır.

Bu makale Abdullah Enverî'nin mantık ilmine verdiği önem ve mantığın eğitim ve inançla ilişkilendirilmesinde ortaya koyduğu tezleri analiz ederek Enverî'nin mantık ilmini bir sanat olarak görmesinin yansımalarını incelemeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Mantık-Eğitim, Mantık-Din, Mantık-Kelam, Hocasade Abdullah Enverî.

Abstract

Logic is a branch of science that entered the basic curriculum of Madrasas after it became the methodology of Islamic sciences through the initiatives of Imam Ghazali in Islamic thought. Logic has maintained this position after Ghazali to the present day, and many Islamic thinkers have been trained who have gained new approaches to this science with the works they have created. In the Ottoman scientific world, serious contributions were made to the science of logic both from the center (Istanbul) and from the environment. Kilis has been one of the scientific circles that has contributed to the science of logic at different levels. A tradition of logic has been formed in Kilis, which began at the beginning of the eighteenth century and ended in the second half of the twentieth century, and has reached national and international fame. Such prominent Logic scholars as Hacı Ömer Efendi, Hocasade Abdurrahman Efendi and Hocasade Abdullah Enverî, who were pioneering Logics in the science of logic, have authored various original and hashiyah works on logic. Abdullah Enverî, (ö.1304/1887) who has written many copyrighted and hashemite-type works in the field of logic, which he considers the master of sciences, has tried to show that it will be possible to extract logic from the evil eye by giving examples in Turkish, especially in comparative forms of this science, only by explaining it in spoken language. Abdullah Enverî, with his ideas on the relationship between logic-education, logic-religion, logic-other sciences, tried to prove that logic is a science that concerns all aspects of individual and social life. According to him, just as an irrational education will not be fruitful, a belief that is not proven by logical foundations will not be freed from imitation as it will always remain weak.

This article tries to reveal the reflections of Enverî's view of logic as an art by analyzing Abdullah Enverî's theses in associating logic with education and faith.

Keywords: Logic, Logic-Education, Logic-Religion, Logic-Kalam, Hocasade Abdullah Enverî.

Giriş

Mantık ilminin bir düşünce bilimi olarak sistemleştirilmesi Aristo ile ortaya çıkmıştır. Bu ilmin Gazâlî (öl. 505/1111) ile birlikte İslâm dünyasında üretilen dini ve beşerî ilimlerin de metodoloji haline gelmesinden sonra Müslüman düşünürler mantığın diğer ilmî disiplinlerle ilişkisini sorgulamaya başlamışlardır. Gazâlî ve onun mantık hususundaki düşüncelerini savunanlar ısrarla mantığı bütün İslami ilimlerin mukaddimesi ve yöntemi olarak görmüşler; eserlerini mantıki formda telif etmeye çabalamışlardır. Özellikle fıkıh usûlü ve kelam gibi temel İslami disiplinlerin mukaddimesinde mantıktan bahsederek bu ilimlerin mesâilinin anlaşılmasını mantık bilmeye bağlı olduğunu vurgulayarak mantık-usûl ve mantık-kelâm ilişkisini göstermeye çalışmışlardır. Diğer yandan mantık, Gazâlî'den sonra İslam dünyasındaki medreselerin eğitim müfredatında temel derslerden biri olma vasfını daima muhafaza etmiştir. Mantığın İslami ilimlerde vazgeçilmez bir metodoloji aracı olduğunu savunan birçok Müslüman düşünür, bunu ispatlamak için akli ve nakli deliller öne sürmüşler; mantık ilminin evrensel bir düşünce bilimi olduğunu ortaya koymanın yanında; onu İslâm düşüncesi içerisinde meşrulaştırmaya çabalamışlardır. Bu âlimler mantık ilminin dilbilimi, usûl-i fıkıh ve kelam ile ilişkisi üzerinde derinlikli mülâhazalar ortaya koymuşlardır. Diğer yandan mantığın inançla da irtibatını temellendirmeye çalışan mantık taraftarı âlimler, itikadi konuların mantıki temellerle ispatının lüzumuna vurgu yapmışlar ve Müslümanın inancının kuru taklitten kurtulup tahkiki/kesin bir inanç olabilmesi için mantığın gerekliliğini ifade etmişlerdir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu bir taraftan devletin toprak bütünlüğünü koruyabilmek için ordusunu çağın gerekliliklerine uydurmak için modernize etmeye çalışırken diğer taraftan da devletin bütün kurumlarında bir yenileşme hareketini zorunlu görmeye başlamıştır. Bu değişim hareketinden milletin en küçük unsuru olan bireyler kadar, bir milletin maddi manevi varlığının temel taşı olan ulema da nasibini almıştır. İlmin bütün fenlerinde, bir taraftan kendi geleneğini unutturmayacak şekilde; diğer taraftan modern çağın gereklerine ayak uyduracak tarzda bir değişim hareketi başlamıştır. Bu gelişmelerden mantık ilmi ve İslâm mantıkçıları da etkilenmiş; bazıları mantık ilmini Avrupa'da gelişen modern mantıkla yorumlamaya çalışırken, bazıları da mantığın eğitim dilinden uygulanmasına kadar çeşitli alanlarda mantığa yeni bakış açıları getirmişlerdir. Bu yenilikçi mantıkçılardan biri de hiç kuşkusuz Hocaşade Abdullah Enverî'dir. Bu makalede onun klasik mantığın teorik konularına bakışından ziyade mantığa bir sanat olarak yaklaşımından ve mantığın eğitim, diğer ilimler ve inançla olan ilişkisine bakışı irdelenmeye çalışılarak mantık sanatının pratik işlevinin eğitim ve inanca yansımaları hususundaki görüşleri tahlil edilecektir.

1. Abdullah Enveri ve Mantık

1825'te Kilis'te dünyaya gelen Abdullah Enverî¹ Kilis'te yaklaşık iki yüzyıl devam eden mantık geleneğinin en önemli temsilcisi ve mantığın zirve şahsiyetidir. O, Mantıkî Hacı Ömer Efendi'nin başlatmış olduğu Kilis mantıkçılığını zirveye çıkaran gerek verdiği mantık eğitimi metodu gerek telif ettiği eserlerle mantığa farklı bir bakış açısı getiren, ilmi kişiliğinin yanında tasavvufi kişiliği ve halk nezdinde kazanmış olduğu itibar ile ünlü bir âlimdir. Kendisinden sonra yetişen Mehmet Tahir Efendi (öl. 1306/1889), İsmetullah Efendi (öl. 1331/1913) gibi mantıkçıların da hocasıdır. Abdullah Enverî'nin mantık ilmine olan katkısının iyice anlaşılabilmesi için o dönemde Kilis'te bir gelenek haline gelen mantıkçılığın izlerini bulmak gerekmektedir; bu da Kilis'te yetişmiş, mantık ilmine birçok katkıları olan Kilisli mantıkçıların hayatları, ilmi şahsiyetleri ve eserlerinin gün yüzüne

¹ Abdullah Enverî'nin biyografisi için bk. Ramazan Gündüz, "Enverî, Hocaşade Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek/1, 407-409.

çıkartılmasıyla mümkündür.² Mantıkçı Hacı Ömer Efendi (öl. 1236/1821) ile başlayan ve Abdullah Enverî'nin oğlu İsmetullah Efendi ile son bulan Kilis mantık geleneği, kendi döneminde ulusal ve uluslararası bir üne kavuşmasına rağmen dönemin mantıkçıları tarafından adeta kâle alınmamışlardır. Cumhuriyet döneminde ise Abdullah Enverî ve Kilisli mantıkçılar hakkındaki çalışmalar gerek Abdullah Enverî'nin mantıkçılığını gerek Kilisli mantıkçıların mantığa katkılarını tam ortaya koyacak kifayete henüz ulaşamamıştır. Tanzimat dönemi mantığı tetkik edildiğinde Kilisli mantıkçıların mantık ilmine katkılarının yadsınamayacak derecede büyük olduğu görülecektir.

Abdullah Enverî, İslami ilimlerin tefsir, kalam, kıraat gibi farklı alanlarında eser vermekle beraber mantık alanında meşhur olmuştur. Mantık ilminde kaleme aldığı birçok telif ve haşiyeli eseri vardır. Kaynaklarda hakkında çok kısıtlı bilgi bulunan Abdullah Enverî'nin mantık ilmindeki şöhretinin uluslararası düzeyde olduğu bazı tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Özellikle mantığın kıyas bahsindeki otoritesinden dolayı kendisine “el-kıyasü evvelühû iblis ve âhirühû Abdullah Enverî fi Kilis”(Kıyası ilk yapan iblis, sonunu getiren ise Kilis'te Abdullah Enverî'dir.) denilmiştir.³ Bursalı Mehmet Tahir'in (öl. 1925) “Hemen her sene Memâlik-i İslâmiye'nin her tarafından -çoğu icazetli olmak üzere- yüzlerce talib-i ilim, halka-i tedarisine dâhil olurdu.”⁴ Kilisli Kadri'nin de (öl. 1964) “Abdullah Enverî'nin mantık ilmindeki şöhreti kısa zamanda en ücra yerlere kadar yayılmış, her sene başka memleketlerden yüzlerce talebe gelerek dersine devam edip mantık tahsilinden sonra geri dönmüşlerdir.”⁵ ifadeleri onun, şöhretini anlatmaktadır. Mehmet Ali Aynî de (1945) “Bu son müelliflerin hepsine faik/üstün olan nice haşiyeler müellifi Kilisli Hocazâde Abdullah Enverî Efendi...” ifadesiyle onun, son dönemin bütün mantıkçılarından daha üstün bir mantık âlimi olduğunu beyan ederek hayatını mantık eğitimine sarf ettiğini belirtir. Aynî, “1303/1887'de vefat etmiş olan bu üstat mantığın Arapça lisana mahsus olmadığını ispata çalışmış ve kitaplarında bin yıllık örnekler yerine yeni misaller irat etmiştir.”⁶ diyerek onun mantık ilmindeki özgünlüğüne ve otoritesine vurgu yapmıştır. Bununla birlikte Aynî, mantığa katkıları açısından Abdullah Enverî'den çok daha geri düzeyde olan bazı mantıkçıların eserleri hakkında bilgi verirken onun hiçbir eserinden bahsetmemektedir.

Kilis'te 18. yüzyılda başlayan ve 20. yüzyıl başlarında son bulan mantık eğitiminin şöhrete ulaşmasında Abdullah Enverî'nin yadsınamaz katkıları olmuştur. Enverî, mantık ilminin temel kurallarının Türkçe mefhum ve misallerle izah edilip, telif edilmesine öncülük edenlerden biri olmuştur.⁷ Bursalı Mehmet Tahir, onu “yeni haşiyeler müellifi” olarak tanıtırken, mantık ilminin öğretimindeki yeni yönteminden ve bu ilme yaptığı katkılardan bahseder. Sırf nazariyattan ibaret kalan, hiçbir tatbikat göremeyen mantık kaidelerini güncel olaylara tatbik ederek mantığı sosyal hayatın bir parçası haline getirdiğine vurgu yapar. Ayrıca onun mantık örneklerini Türkçe ifadelerle ortaya koyarak mantığın ana dille eğitime katkı yaptığını belirtir. Bursalı, onun mantık ilmine katkısını şöyle dile getirir:

Bu veçhile kavaid-i mantıkîyyeyi tatbik için medâriste yapılan “el-âlemü hâdisün li-ennehû müteğayyirun, in-kânetü'ş-şemsü tâliaten fe'n-nehâru mevcûdün...” gibi mahdut misal ve mevzulara münhasır kalan ve âdete aksam-ı kıyasa ait bunlar haricinde mevzu ve misal bulunamayacağına dair hâsıl olan zehâb-ı nakısı gidermiştir. Fatiha-i Şerif ile mantığın delâlet bahsinin her birinden on bin

² Ramazan Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usul-i Cedîde Zübdesi Türkî Risalesi Üzerine Bir İnceleme* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013), 27.

³ Ahmet Turan Hazar, “Ulema ve Camileriyle Kilis Medreseleri”, *Vakıflar Dergisi*, 25 (Ankara: 1995), 287.

⁴ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1333/1914), 386.

⁵ Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi*, nşr. Osman Vehbi (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932), 219.

⁶ Mehmet Ali Aynî, “Türk mantıkçıları”, *DFİFM* (İstanbul: 1928), 104.

⁷ Hazar, *Ulema ve Camileriyle Kilis Medreseleri*, 287.

kıyas yapılabileceğini, binaenaleyh hangi lisan olursa olsun hiçbir sözün hiçbir ibarenin mantık haricinde kalamayacağını mantıkî delillerle tashih ve ispat eyledi.⁸

2. Abdullah Enverî'ye Göre Mantığın Önemi

Hocazâde Abdullah Enverî, mantık ilminin bütün İslami ilimlerle ilişkili olduğunu savunan bir âlimdir. O mantığın beşerî ve dinî ilimlerle sıkı bir irtibatının varlığını vurguladığı gibi daha da ileri giderek verimli bir eğitim metodunun da mantık ilminin usullerine göre yapılması gerektiğini savunmaktadır. Enverî, mantık-kelam, mantık-eğitim ve mantık inanç ilişkisini temellendirmeye çabalayarak mantığın bireysel ve toplumsal yaşamda huzurun sanatı olarak görmüştür. Müslümanın nihaî gayesi olan ahiret saadetine ve marifetullahı ulaşmasında da mantığın gerekli olduğuna işaret eden Enverî, uhrevi hedeflere ulaşmak için tahkiki imanın gerektiğini tahkiki imanın da mantıkî delillerle ispatlanmış inanç ilkeleri ile vücuda gelebileceğini vurgular.

Bilginin önemini her fırsatta vurgulayan Abdullah Enverî, bir insanın sadece bilgili olmasının bir fayda sağlamayacağını, ilmin kişinin maddi veya manevi hayatına katkısının olması gerektiğini vurgulayarak özellikle bilginin kişiyi hem dünyada hem de ahirette saadet ve selamete ulaştırmasını önemsemektedir. Abdullah Enverî, “Malûm ki her bir şeyin nef’i/faydası ilmindedir, vücudunda değildir.” ifadeleri ile öğrenilip pratik hayatta kullanılmayan bilginin sadece varlığının faydasızlığını dile getirmektedir. Bunu, yer altında gömülü olup varlığından kimsenin haberdar olmadığı bir hazine ile örneklendiren Abdullah Enverî, “Eğer birisi o hazineyi keşfederse o kişi ehli marifet sayılır.” diyerek hem ilmin keşfedilerek sâirden sadra intikal etmesinin gerekliliğine işaret eder hem de bu ilmi keşfeden âlimlerin marifet sahibi kişiler olduğunu belirtir.⁹ “Kezalik her bir ibare cevâhir ile memlûdur/doludur; Lâkin hüner ve intifa’ bilmektedir, tepeleyip geçmekte bir fayda görülmez; belki tazyî-i evkât (vakti boşa harcama) edip nihayetinde zararını görür.” ifadeleriyle bilginin anlaşılmasının önemini dile getirir. Abdullah Enverî'ye göre ibarelerdeki lafızlarda gizli olan manayı anlayıp kavrayarak insanı bilgili ve ehl-i marifet yapacak yegâne ilim de mantıktır.¹⁰ Zira bilginin içerisinde gizli olduğu ibareler yani lafızlar “mevâddi akyise ile müheyyadır.” kıyasla doludur. İbarelerdeki bilgiyi anlayıp kavramak bu kıyasların suretlerini bilip kâmil öğrenmektir.¹¹ Bu ifadelerden onun mantık ilmini ne kadar pragmatik gayelerle kullanmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Abdullah Enverî; ilmin ehemmiyetinde, eğitim metodunun verimliliğinde, insanın maddi ve manevi hayatının doğru bir istikamette devam etmesinde daima mantıklı düşünme ve mantıklı hareket etmenin ehemmiyetine vurgu yaparak hayatın her alanına mantığı yerleştirmeye çalışan bir âlimdir. Onun mantık ilminin gerekliliğine daima işaret etmesi, mantığı itikat ilminin özü olan kelamla ilişkilendirmesi, bütün ilimlerin metodunu mantık ilmiyle irtibatlı bir şekilde inşa etmesi ve sağlam bilginin temin edilmesi hususundaki görüşleri mantık ilmi hususunda Gazâlî çizgisini takip ettiğini gösterir. O, mantığı, bütün ulûm ve fûnûnun hizmetçisi, delili şüpheden, yakinî/kesin olanı zannî/şüpheli olandan ayırmanın temel ölçüsü olarak görür. Bir kişinin bilgisine itimat etmenin mantık bilmesiyle mümkün olacağına inanan Enverî, bu konuda Gazâlî'nin yaklaşımını tekrar ederek “Mantık bilmeyenin ilmine güven olmaz” der.¹² Mantığı bilmeyenin ilminde dirayetsiz, düşüncesinde tutarsız olacağını belirten Abdullah Enverî, nakli ilimleri öğrenip mantık öğrenmeyenlerin her hangi bir ilmî münakaşada mantıkî çıkarımlar yaparak muhaliflerini ilzam etmede yaşadıkları

⁸ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 385.

⁹ Abdullah Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi* (İstanbul: İzzet Efendi Matbaası, 1290/1873), 3.

¹⁰ Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usul-i Cedîde Zübdesi*, 22-23.

¹¹ Enverî, *Usul-i cedîde zübdesi*, 4.

¹² Enverî, *Kitabu'l-mantık fi Tertibi'l-akyise* (Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 221), 1.

başarısızlıkları dile getirerek, bir ifadenin muhataba hakkıyla ifade edilebilmesinin ve düşüncede tutarlılığın mantığa müncer olduğunu belirtir.¹³

Mantık ilmini benimsemeyen bir kişinin birçok ibare-i müsellemeyi/doğru ifadeyi anlamaktan aciz kalacağını belirten Enverî, bu durumun kişiyi söz ve davranışında şuursuz olmaya yönelteceğini belirtir. Bu hatasının özür sayılmayıp sorumlu tutulacağını ifade eden Abdullah Enverî, her mükellef Müslümanın ilm-i halini/temel dinî ve davranış ilimlerini bellemesinin farz olduğunu, “İlim talep etmek her Müslüman kadın ve erkeğe farzdır.”¹⁴ hadisine atıfla hatırlatarak, “Farzın terkinde ma‘zûr olunmaz. Medâr-ı farz olan akıl, hayat ve havâss/uzuvlar ve muallim gibi esbâb hazır oldukça.” ifadeleri ile adeta mantığın öğrenilmesini farz olarak telakki eder.¹⁵

Abdullah Enverî, “Mantık ilminin zaruretine akli ve naklî delillerin nihayeti yoktur, onu inkâr eden bizzat cahil ve ahmaktır.”¹⁶ ifadeleriyle mantığın gereksizliğini düşünenlere karşı akli ve naklî delillerle cevap verilebileceğini vurgulayarak mantığın gerekliliğine dair Gazâlî’nin ortaya koyduğu mantığın kurallarının Kur’an’dan istidlal edilebileceğine dair iddialarına telmihte bulunur. Diğer yandan Enverî’nin bu ifadesi mantık karşıtlarına karşı sert bir tenkiti de içermektedir.

3. Abdullah Enverî’nin Eğitim Metodunda Mantığın Yeri ve Mantık-Eğitim İlişisine Bakışı

Klasik Osmanlı medrese eğitiminin takipçisi olan Abdullah Enverî, mantığı eğitim metodunun vazgeçilmez bir prensibi olarak değerlendirir. Eğitimde temel metodun, öğrencinin idrak kapasitesine uygun bir yöntem olması gerektiğinin altını çizer. Peygamberimizin (sav) bir sözü olarak rivayet edilen “İnsanlara akılları ölçüsünde davranınız.”¹⁷ düsturunu, mantıki tahlile tabi tutarak her talebenin farklı kavrama ve anlama kapasitesine sahip olduğunu, hocanın talebenin anlama kapasitesine göre bir usul ve üslup geliştirmesi gerektiğini belirten Enverî, eğitim usulünün mantıki temellerini vermeye çalışır.

Mantığın eğitimdeki önemini vurgulamak için “Zira bu meslek ile müzakere olunmadıkça tahkîk-i ibare/ifadeyi kavrama olmaz.”¹⁸ der. Ona göre buradaki ibareden maksat ilmi anlatmakta kullanılan sözdür. Eğitimde takiriden ziyade tahkikin/kavramanın önemli olduğunu belirten Enverî, tahkikin ancak muhatabın zihninde istenilen bilginin yerleşmesiyle meydana gelebileceğini belirtir ve tahkikin mantık kuralları göz önünde bulundurularak yapılan bir eğitim metoduyla hasıl olabileceğine işaret eder. Abdullah Enverî’nin “tahkik” ten kastettiği şey mantık ilmidir; zira ona göre bir sözün veya düşüncenin rasyonel olarak bilgi kaynağına dönüşebilmesi yani tahkik edilmesinin yolu o söz veya düşüncenin mantıklı olması ile mümkündür. Bu sebeple bilginin tahkik edilmesi mantık ilmi ile olur.¹⁹ Onun “tahkîk-i ibare”den kastettiği ise, ilmin muhatabın zihninde yer etmesidir. İlim öğretirken çok teferruatlı malumat aktarmanın lüzumsuzluğunu ifade eden Enverî, “tahkik”ten ne anlaşılması gerektiğinin üzerinde durur. Tahkîk, çok söz söylemek değildir; tahkik, “îzâh ve tefhîm-i tâm” yani öğretilmek istenen bilginin anlaşılır tarzda izah edilmesi ve zihinde yer etmesidir. Onun, “Tefhîm dahî, delîl ve ta’rife münhasırdır, bunların icrası bu meslektir/mantık.” ifadeleri talebeye ilmi öğretmek için mantık bilmenin zaruretine işaret eder. Ona göre bilginin tahkik edilmesi

¹³ Enverî, *Hüseyniye Hâşiyesi* (İstanbul: 1872), 1.

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünen-i İbn Mâce*, nşr. Muhammed Feâd Abdülbâkî (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.) “Bâbü Fazli'l-Ulemâ” 17 (No: 224).

¹⁵ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 10.

¹⁶ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 42.

¹⁷ Şîyûre b. Şehredâr ed-Deylemî, *Firdevsü'l-ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/398.

¹⁸ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 31.

¹⁹ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 32.

mantıkla mümkündür; zira bir düşüncenin tahkik edilmesi, talep edilen bilginin muhatabın zihninde her türlü şüpheden uzak bir şekilde meydana gelmesidir; bu şekilde kesin bilginin tahsilinin yolu ise mantıktan geçer.²⁰ Enverî, Molla Câmi'nin (öl. 897/1492) *Velediyye*²¹ adlı eserinde “İnsanın hayvanattan imtiyazı tahsil-i meçhulât iledir ve tahsil-i meçhulât ancak mantığa aşinalıkla olur, mantığı bi-kemalîhî bilmeyen adama insan denmez; muktezası tahakkuk etmediği için.”²² İfadesi ile mantığın gerekliliğine yaptığı vurguyu hatırlatarak kendi görüşünü tevsik etmeye çalışır. Enverî, eğitimde faydacı bir tutum içindedir, bu faydanın husule gelmesinin yegâne ilkesi ona göre mantık bilmektir. Mantık bilinmediği zaman insan olmanın gereği tahakkuk etmediği için mantık bilmeyen bir kişi insanlık vasfından yoksun kalacaktır.

Abdullah Enverî, mantık ilmini bir alet ilmi olmaktan ziyade bir sanat yeteneği olarak değerlendirir ve bu sanatı verimli bir eğitimin vazgeçilmezi olarak görür. Mantığın gerekliliğini mantık bilmeyenlerin fikirlerinde ve ortaya attıkları düşüncelerindeki tutarsızlıklar ve çelişkilerle ilişkilendiren Enverî, mantık bilmeyenlerin herhangi bir ilmî münakaşada iddialarını ispatta başarısız olduklarını belirterek, bir fikrin veya ilmi mevzunun muhataba hakkıyla ifade edilebilmesinin mantığa müncer olduğunu belirtir.²³ Onun bu ifadelerinden bugün tartışılan ezberci eğitimin sakıncalarına vurgu yapıldığı görülmektedir. Enverî, mantık eğitimini sadece teorik bilginin verilmesinden ziyade, âdetâ maddî-manevî hayatın başarısının ölçüsü olan bir yaşam sanatı olarak görmüş ve tatbiki mantığı önemsemiştir.

Abdullah Enverî, bir ilim dalının içerdiği bilgilerin muhafaza edilmesinin metodunu şöyle açıklar: “El-hâsıl zabt-ı ulûm zabt-ı mesâil ile ve zabt-ı mesâil her bir cüz’iyyâta bilâ tevakkuf velâ külfet velâ süâl icrâ ile olur.” Enverî'nin burada “zabt-ı mesâil”den kastettiği şey bir eğitim sisteminde öğretilmek istenen ilmin içeriğini oluşturan meseleler yani konusudur. “Mesâilin cüz’iyyatta icrası” ise tahsil edilen bilginin o ilim dalı ile ilişkili olan diğer meselelerde tatbik edilmesidir. Bu metodu da mantık ilminin kuralları belirler. “Bu icrâât dahî aynen tertib-i akyise olmakla zabt-ı ulûm ancak tertib-i akyise ile olması netice-i zaruriyyesi zahir olduğu ez cihet müktezâ-yî teallüm ü ulûm ve mükêlemât ilm-i mantık me’a amelîhîdir.” ifadelerinde beyan ettiği üzere ilmi muhafaza etmek kıyas tertibi ile öğrenilen tümel bilginin tikellerde de icra edilebilmesine bağlıdır. Kıyasın kurallarını ve nasıl tatbik edileceğine dair metodu da mantık ilmi belirlediği için bir ilmin öğrenilmesinin şartı mantık ilmini bilmeye müncerdir.²⁴

Abdullah Enverî kendisinden önceki Müslüman alimlerin gerek bilgilerinde gerek vermiş oldukları eğitimde otoritelerini hep mantık ilmine borçlu olduklarını belirterek ilim talebelerine bilginin tahkik edilmesinin yolunun mantık bilmekten geçtiğini söyler ve onların da tahkiki bilgiye ulaşabilmeleri için ehlinden mantık öğrenmelerinin tavsiye eder.²⁵

Abdullah Enverî'nin mantık eğitim metodunda en dikkat çeken yönlerden birisi de onun mantık tatbikine verdiği ehemmiyettir. Zira o mantık öğrettiği talebelerine mantığın gündelik hayatta tatbikini de öğrenip öğrenmediklerini sorgular. Toplumsal hayatın işleyişinin mantık sanatına uygun bir şekilde icra edildiğini talebelerine göstermeye çalışan Abdullah Enverî, kendisinden mantık eğitimi aldıktan sonra icazet isteyen bir talebesine insanların gündelik hayatlarının işleyişindeki

²⁰ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 31-32.

²¹ Kaynaklarda Molla Câmi'nin böyle bir esrine rastlanılamamıştır.

²² Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 7.

²³ Abdullah Enverî, *Hüseynîye hâşiyesi* (İstanbul: 1289), 1.

²⁴ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 21.

²⁵ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 22.

mantıki tutarlılığı kavrayıp kavramadığını tespit ettikten sonra ona icazet verir; kendisinden icazetname isteyen bir talebesine ise:

Peki seni bir imtihan edelim de ondan sonra icazetname verelim, çarşıya git dolaş bakalım ne göreceksin? demiştir. Talebe çarşıya gidip dolaşip geri gelmiş. Abdullah Enverî, talebeye ne gördüğünü sorunca ‘Hiçbir şey görmedim efendim herkes kendi işiyle, alışverişiyle uğraşıyordu.’ diye cevap verince Enverî, ‘O halde daha mantık öğrenememişsin bir müddet daha çalışmaya devam et.’ demiştir. Birkaç ay sonra talebe yine icazetname isteyince ve aynı imtihan muamelesi ile karşılaşip çarşıdan döndükten sonra talebe:

- ‘Hocam sen bana herkesin bildiği (tatbik ettiği) bir şeyi öğretmişsin. Çarşıda bütün insanlar işlerini bir mantık çerçevesinde yapıyorlar’, diye cevap verince, Abdullah Enverî,

- ‘O halde mantığı öğrenmişsin’, diyerek talebesine icazet vermiştir.²⁶

Abdullah Enverî’nin talebesi ile arasında geçen bu hadiseden anlaşıldığına göre o, mantık ilmini teorik birtakım kurallar bütünü olmaktan çıkararak pratik tarafına işaret etmek suretiyle bireyin ve toplumun gündelik yaşamını düzenleyen bir sanat olarak görmüştür.

Mantık ilminin eğitiminin çok kolay olduğunu belirten Abdullah Enverî, yapılması gereken şeyin bu ilmi iyi bilen bir hocadan kaidelerinin tahsil edilmesi olduğunu vurgulamıştır. “İlm-i mantık öğrenimi gayet kolaydır, her ne kadar kendisi elzem ve faydası çok, zahiren karışık ve zor gibi görünse de o kadar kolaydır ki bir müptedi (ilkokul öğrencisi) çalışıp ehlerinden müzakere etse bir senede bu mesleğe aşına olur.”²⁷ ifadeleri ile mantık ilminin eğitiminin mantık ilminde yeterli bir hoca tarafından öğrenildiğinde kısa sürede ve kolay bir şekilde tamamlanabileceğini söylemektedir.

Abdullah Enverî’ye göre eğitimin temel gayesi insanın dünya ve ahiret saadetine ulaşması ve marifetullah/Allah’ı tanıyabilmektir. Bu hedefe ulaşmanın ilk şartı ise kişinin dünya ve ahiretine fayda sağlayacak ilimle meşgul olmasıdır. Enverî, bilginin aksine cehaletle Allah’a ulaşmanın/marifetullah mümkün olmadığını dile getirir. İlim öğrenmede de yöntemin gerekliliğinde ısrarcı olan Enverî: “İlim tahsili usulsüz olmaz. Esası ve öncelikleri gerektiği şekilde bilindiği zaman o ilim kolaylıkla elde edilebilir. Ve hangi ilim olursa olsun münkeşif olur, velev görmediği ilim dahi olsa da.”²⁸ der. İnsanın nihai hedefi Allah’a ulaşmaktır/marifetullah olmalıdır; bu hedefe ulaşmak için de ilme/bilgiye ulaşmak lazımdır. Kişiyi dünya ve ahiret saadetine götüreceği bilginin tahsili de ilmin belirli bir usul ve esas çerçevesinde tahsil edilmesidir. İlmin gerekli usul ve esası ise onun mantık usullerine riayet ederek tahsil edilmesidir. Bu usule riayet edilerek yapılan bir ilim tahsili insanı saadete erdirecek ve onu marifetullaha vasil edecektir.

Abdullah Enverî, mantık metotlarına riayet etmeden yapılan bir ilim tahsilinin eksik olacağını ve o ilmin tam anlaşılamayacağını belirterek maharetli âlimlerin mantık metoduyla ilim tahsil ettiklerini ifade ederek ilim öğrenmeye yeni başlayan talebelere şu tavsiyelerde bulunur:

Ey ihvan-ı din ve talebe-i ulûm! Eğer ilimlerin hakikatini öğrenip maksadınıza kısa zamanda kolaylıkla ulaşmak istiyorsanız, ehlini bulup ilm-i mantığın ilmini ve icrasını bu yeni faydalı metotla kâmilten öğrendikten sonra bizim haşiyelerimizi de tetkik ederek nisbet sahibi* hakiki bir âlime

²⁶ Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi*, 220; Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî’nin Usul-i Cedîde Zübdesi*, 25.

²⁷ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 15.

²⁸ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 5.

* Tarikatlarda “mürşid-i kâmil” olarak bilinen kâmil insan.

teşebbüs edip onun vesilesiyle ulemaya verilen ilim ve feyizden istifade ile nebî aleyhisselamın kalbinden onların vasıtasıyla ilim kesbetmeye çalışın.²⁹

Abdullah Enverî, ilim tahsilinde mantık ile ilim arasında lazım-melzûm ilişkisi kurarak hangi ilim tahsil edilecek olursa olsun önce mantığın öğrenilmesinin zaruretine vurgu yapar. İlim tahsilinde gerekli olan metodolojinin mantık usullerine riayetden geçtiğini belirten Enverî, herhangi bir ilmin öğrenilmesinin ve öğretilmesinin o ilmin meselelerini kavramaktan geçtiğinin üzerinde durur. Bir ilmin meselelerine vukufiyet kazanmak ise o ilmin meseleleri arasında doğru neticeye ulaşabilecek kıyas kurabilmekle mümkün olur. Doğru neticeyi verecek kıyas yöntemi ise mantık ilminin teorik ve pratiğini özümsemekle mümkündür. Netice itibarıyla bir ilmin gerek öğrenilmesi gerekse öğretilmesi mantığa bağlıdır. Bu sebeple lazım olan mantık, melzûm olan ilimden mukaddemdir. Önce mantık bilmek gereklidir.³⁰

Abdullah Enverî mantığı her yönüyle benimseyip onu eğitimin vazgeçilmez bir ilkesi olarak değerlendirmekle beraber medreselerde yapılan mantık öğretimini eleştirmekte ve kendi zamanında yapılan mantık eğitimini zaman israfı olarak değerlendirmektedir. O, kendi dönemindeki mantık eğitimini “Üç beş sene mantık içinde uğraşır asla hakikate muttali olamaz ve ibarede vaki olan bir matlubun üzerine delîl-i mezkûreyi icraya muktedir olamaz.” ifadeleriyle eleştirerek mantık eğitiminde yöntem yanlışlığı olduğunu belirtir. Mantık kurallarını sadece ezberleyerek zihne almanın bir faydasının olmayacağını hatta bunu abesle iştilal sayılacağını belirten Abdullah Enverî, bunun sebebinin de dönemin mantık hocalarının verdiği yanlış mantık eğitiminden kaynaklandığını iddia eder. Ayrıca eğitimde ezberciliğin de faydasızlığını belirten Abdullah Enverî, asıl olanın o ilmin hayatta tatbik edilerek onun insanın gerek dünyevi gerek uhrevi ihtiyaçlarını karşılaması gerektiğini vurgulamaya çalışır.³¹

4. Abdullah Enverî’ye Göre Mantığın Diğer İlimlerle İlişkisi

İslam düşünce tarihinde Gazâlî, genelde felsefecilerin ilgi alanı olarak görülen ve İslam âlimlerin çoğunun bir hayli mesafeli durduğu mantığa karşı İslâm âleminde ortaya konulan olumsuz tepkiyi bertaraf eden âlimdir. O, mantık ilmini İslami ilimlerin anlaşılmasının metodu haline getirerek mantık bilmeyenin ilmine itimat edilmeyeceğini iddia etmiştir.³² Mantık ilmini dinen meşrulaştırma çabası da gösteren Gazâlî, mantığı Kur’ân kaynaklı bir ilim olarak telakki ederek kıyasın bazı formlarını ayetler üzerinden temellendirmiştir.³³ Abdullah Enverî de aynı Gazâlî gibi mantığı dinileştirme gayreti içinde olmuştur. Enverî, mantığın itikat/inanç ilminin eğitiminde de gerekli bir sanat olduğunu belirterek ulemanın “Mantık akaitten cüzdür.” şeklindeki ifadelerinin tahlilini yaparken inanca dair hususların delilsiz ispatlanamayacağını, delille ortaya konmuş bir inancın da ancak mantık ile gerçekleşebileceği şeklinde mantıkla irtibatlı bir yorum yapar. Enverî mantık eğitimini o kadar çok önemser ki; ona göre Müslüman için mantık öğrenmek akâid öğrenmek kadar gereklidir.³⁴

Abdullah Enverî’nin mantığın tanım, mevzu ve gayesi hakkındaki görüşlerinin Gazâlî’nin mantık düşüncesiyle sıkı bir irtibatının olduğu görülür. Enverî’nin mantık tarifindeki “Kazaya-yı

²⁹ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 22; Abdullah Enverî, burada ilim öğrenmede tasavvufa da vurgu yapmakta olup gerçek ilmin nisbet sahibi bir zattan alınması gerektiğini belirtir. Enverî mantığın zahîrî bilginin tahsilinde gerekliliğini vurguladığı gibi mantığın müşahade/tarikat ilminin tahsilinden önce de gerekliliğine işaret etmektedir.

³⁰ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 21.

³¹ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 10

³² Ebû Hâmid el-Gazâlî, *el-Müstasfâ min ilmi’l-usûl*, thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi (Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1403/1993), 1/3.

³³ Ebû Hâmid el-Gazâlî, *el-Kıstâsü’l-müstakîm Dosdoğru Ölçü*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan İbrahim Çapak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 44-108.

³⁴ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 6.

meçhuleyi/bilinmeyen önermeleri tahsil edip yakîn meydana getirmek (bilinmeyen önermeleri bilinen önermeler yoluyla keşfederek kesin bilgiye ulaşmak)³⁵ ifadesi, Gazâlî'nin “Doğru tanım ve kıyası yanlış tanım ve kıyastan, kesinlik ifade eden bilgiyi kesinlik ifade etmeyen bilgiden ayıran ilimdir.” şeklindeki mantık tanımıyla sadece lafızlar açısından bir farklılık arz eder. Mana olarak her iki tarif aynı mefhumu taşımaktadırlar. Yine Gazâlî'nin, mantığın mevzu ve gayesini anlatırken “Mantık ilimlere ulaşmada tek yoldur, mantık, bütün bilgiler ve bütün ilimler için bir mizan, bir miyar, bir ölçüdür; bu ilmin ölçüşüne vurulmayan her fikrin ayarı bozuktur.”³⁶ ifadeleri Enverî'nin mantığın gaye ve mevzusuna yüklediği anlamla aynıdır. Abdullah Enverî de mantığı düşüncenin istikametinin yegâne ölçüsü görmektedir. Abdullah Enverî, aynı Gazâlî'de olduğu gibi mantık ilminin metotlarını bütün İslami ilimlere uygulama taraftarıdır.³⁷

Mantığın lüzumunun akli ve nakli delillerle ortaya konduğunu ve birçok İslami ilimlerin farklı dallarında yetişmiş birçok âlimin kaleme aldıkları eserlerini mantık metotlarına uygun olarak telif ettiklerini beyan eden Enverî, mantığın bütün ilimlerin öğrenilmesinde ilk baş vurulacak yöntem olduğunu ve bütün İslâm âlimlerinin mantığa gösterdikleri ehemmiyeti vurgulamak üzere şöyle der:

Mantığın her bir ulûma lazım-ı mukaddem olduğu müşahede ve delil-i aklî-bedhî ile ve kübâr-i musannifîn ve ulemâ rahimehümülâhtan sarîhan naklolunmakla her birinden akdem-i ta'lim olunacak ilim oldu. Ve nice evliyâdan, Seyyid-i şerif ve Mevlâna Câmî kuddise sirruhümâ gibi zevatlar mantığın bahis ve icrasına kemâl-i ihtimamları ve terğîb-i beyân-ı mantıkta ve her bir ulûmda icrada yed-i tûlâları görünür. Sâir muhaddisîn ve müfessirîn ve musannifin icrââtı ve tesrîhât ve işârâtı gibi, ibârelerinde şems gibi zahir ve ehli indinde ğayetü'l ğâye esheldir.³⁸

İslâm âlimlerinin; akait, fıkıh, tefsir, hadis, vs. bütün dinî ilimlerin metotlarını mantık çerçevesinde temellendirip mesâilini de yine mantık prensibine göre işlediklerini belirten Abdullah Enverî, “Her bir melzûme-i dînî ve her bir metâlib-i kusvâyı îzâh ve beyanı mantık ile kılmışlardır ve asırlarında müzâkere ve tadrîs-i ibâre etmişlerdir.”³⁹ diyerek İslâm ulemasının bütün İslami ilimleri mantık metodu üzerine inşa ettiklerini söyler.

4. 1. Abdullah Enverî'ye Göre Mantık-Kelam İlişkisi

Abdullah Enverî, mantık ilmini bütün ilimlerle ilişkilendirmekle beraber mantık kelam ilişkisine ayrı bir yer ayırarak, mantıkla kelamın yöntem bakımından paralelliğine vurgu yapar. Kelam ilminin Müslümanın doğru bir inanca sahip olması için gerekli olduğunu belirtir. Mantık ilminin ise sağlam ve doğru bilginin elde edilebilmesi için elzem olduğunu, mantıksız doğru düşüncenin olamayacağını vurgular. Abdullah Enverî, mantık ilminin akaid ilmi kadar gerekli bir ilim olduğunu vurgulayarak onu adeta dini bir ilim gibi değerlendirir. Mantığın sahih ve sağlam bir itikat içinde gerektiği kanaatini dile getirirken şu ifadeleri kullanır:

Ve her bir ulûmun mukaddimesi ve esası belki akait gibi bazı elzem ilmin cüz'ü, ilm-i mantık deyi ulema rahimehüllah tasrîh etmeleriyle ve nefsi'l-emirde mantıksız nutka tesaddî olunmamakla, mantığın lüzumu delil-i naklî ve aklî ile sabit ve müberhen olmuştur. Bir kimse ilm-i mantığı bikemâlihî ilmen ve amalen tahsîl ve teallüm eyledikten sonra her bir ulûmun hakikatine ittıla' kesbedip itikad-ı müslime lâzım olan her bir mesaili i'tikâdiyyeye tasdik ve iman tahsil eder.⁴⁰

³⁵ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 42.

³⁶ Ebû Hâmid el-Gazâlî, *Makâsîdü'l-felâsife*, thk. Süleyman Dünya (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1380/1961), 36.

³⁷ Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usul-i Cedide Zübdesi*, 45-46.

³⁸ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 21.

³⁹ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 21.

⁴⁰ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 6.

Abdullah Enverî, Müslüman âlimler arasında mantık ilmi ve mantık eğitimi üzerine yapılan fihhi münakaşalara işaret ederek bu hususta kendi görüşünü beyan eder. Mantığın özellikle sağlam bir itikat için zaruri olduğu kanaatini taşıyan Enverî, mantık-kelam ilişkisi bağlamında, “Mantığın ilmîsini/teorik, amelîsini/pratik ve icrasını/tatbik iyi mantık bilen bir kişi tarafından yirmi saat öğretilmesi vaktin imamına vaciptir, terkiyle günahkâr olur.”⁴¹ ifadelerinin, daha önceki kelam âlimleri tarafından da nakledildiğini belirterek mantık eğitiminin bireysel bir sorumluluk/tercihten öte toplumsal bir zorunluluk ve siyasi otoritenin bir görevi olduğunu savunur. *Mir’ât* müellifi Molla Hüsrev’in de (öl. 884/1480) “Mantık kelimadan bir cüzdür, sır budur.”⁴² diyerek mantık ilminin öğretilmesinin vacip olduğuna kanaat getirdiğini belirten Abdullah Enverî, mantığın gerekliliğini itikat/inanç ilmiyle irtibatlandırarak mantığın özellikle kelam ilmiyle sıkı bir irtibatının olduğunu vurgular.

5. Abdullah Enverî’ye Göre Mantık-İnanç İlişkisi

İslâm inanç sistemini oluşturan akâid ilmi, dinin temel esaslarıyla aklın ilkelerini uzlaştırarak dinin sahibinin/şâri’i açıkça belirttiği belli iman esaslarını tespit ve teyit edip bu esaslara aykırı olanların yanlışlığını ortaya koyma⁴³ ve diğer inançlar karşısında İslâm’ı müdafaa etme ilmidir. Akâidin bu tarifinden de anlaşılacağı üzere bu ilim, mantık ilmi ile yakından ilişkilidir. Zira her ikisinde de bir hükmün delille tespit edilip karşıdaki muhatabı susturacak veya ikna edebilecek objektif kanunların belirlenmesi esastır.

Abdullah Enverî, İslâm ulemasının mantık ilmini akaid/inanç ilminin bir parçası olarak değerlendirdiklerini belirtir. Mantık bilmenin itikadi meseleleri öğrenmede gerekli olduğunu belirten Enverî, inanç meselelerinin delilsiz ispatlanamayacağını, ispat şeklinin de mantık ilmi ile olduğu için mantık ilminin akâid ilmi ile sıkı bir irtibatı olduğunun altını çizer.⁴⁴

Abdullah Enverî, “Dinen lüzumlu olan şeylerin îzâh ve beyanını mantık ile yapmışlardır. Asırlarında mantığı müzâkere edip kavramışlardır.”⁴⁵ ifadeleri ile kendinden önceki selevin bütün ilimlerin mesâilini mantık çerçevesinde inşa ettiklerini belirtir. Enverî, mantığı sahil bilgi ve sahil inancın yegâne kriteri olarak değerlendirir. Ona göre mantık bir Müslümanın önce sahil bilgi öğrenmesine aracılık eder. Sahil bilgi kişinin düşüncesinin de sahil olmasına hizmet eder. Bilgi ve düşüncenin sahil olması da sahil bir itikat ve inancın teşekkülüne imkân sahil.

Kişiden sadır olan söz ve davranışlarda mantiki tutarlılığın bulunmasının gerekliliğine inanan Abdullah Enverî, Müslüman’ın imanının da taklidî iman değil tahkiki iman olması gerektiği vurgular. Tahkiki imanın oluşması ise imanın taklit kuruntularından kurtularak istidlali bilgilerle inşa edilmesine bağlıdır. Bunun ancak mantık ile husule geleceğini belirten Enverî, “Mesail-i imaniyyede/iman meselelerinde muhakkik olunmalı.” der. Yani kişinin inandığı değerleri zihni bir istidlal ile temellendirmesi gerekir. Eğer imanını ispat edecek delilleri bilmiyorsa bu iman taklidî

⁴¹ Enverî, *Usûl-i cedide zübdesi*, 2; Enverî’nin bu fetvasının daha önce İbnü’s-Salâh’ın (öl. 643/1245) mantık eğitimi verenlerin devlet tarafından engellenmesi ve mantık öğreten müderrislerin medresen uzaklaştırılması yönünde mantık aleyhinde verdiği fetvaya mukabil olarak verilmiş bir fetva gibi duruyor. İbnü’s-Salâh’ın Fetvası için bk. İbnü’s-Salâh, *Fetevâ Mesâilü İbnü’s-Salâh*, thk. Abdülmüğtî Emîn Kalacî (Beyrut: Dâru’l-Marife, 1986), 211.

⁴² Enverî, *Usûl-i cedide zübdesi*, 7.

⁴³ Yusuf Şevki Yavuz, “Kelam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/196.

⁴⁴ Enverî, *Usûl-i cedide zübdesi*, 6.

⁴⁵ Enverî, *Usûl-i cedide zübdesi*, 21.

imandır. Abdullah Enverî, mukallidin imanının sıyaneten (kendini cehennemden korumak için) makbul olsa da⁴⁶ mukallidin delili terk ettiği için sorumlu⁴⁷ olacağını vurgular.

İmanın insanın kalbinde teşekkülünün istidlali olması gerektiğini belirten Abdullah Enverî, İbn Hacer el-Askalânî'nin (öl. 852/1449) hadis usulüne dair *Nuhbe** adlı eserinden alıntıladağı bilginin husule geliş süreci ve istidlali iman anlatan şu ifadeleri aktarır:

Kalpte hâsıl olan ilim iki türlü olur: Birincisi, zaruri ilim ki hem avam hem de havas bu ilimden haberdar olabilir; hisler dediğimiz görerek, işiterek, duyarak, hissederek meydana gelen ilim gibi. İkincisi ise ilm-i nazarîdir ki, delil ile hâsıl olan ilimdir. İman ve itikadi meseleleri tasdik bu kısımdandır. Bu ilim avama hâsıl olmaz. Ancak düşünce ehli âlime hâsıl olur. Yâni delilin her bir şartını ve şekillerini mükemmel bir surette bilip ve doğru bir şekilde arz ederek kastını ispata ehliyetli olan kişiye hâsıl olur. Çünkü mantık bilinen şeylerle bilinmeyen şeyleri ortaya koymak içindir. Ve bilinen şeyler kıyastır.⁴⁸

Hayâlî'nin (öl. 874/1470) *Siyâlkûtî*'sinden⁴⁹ de şu alıntıyı yapar: “İman tertîb-i mukaddemât ile hâsıl olur... İman her ne kadar vehbî ve lûtuftur ise de sebeplerinin meydana gelmesi ancak kıyaslar tertip ederek olur.”⁵⁰ Abdullah Enverî, imanın sağlam delillere dayanması gerektiğini sağlam delilin de gerek bilgi tahsilinde gerek iman tahkikinde mantık metoduyla husule gelebileceğini belirterek mantık-inanç ilişkisine vurgu yapar.⁵¹

Her ne kadar dil ile tasdik etmiş olsa da kalp ile tasdik bulunmuyorsa bu imanın geçersizliğine inanan Abdullah Enverî, “Zira iman bütün itikâdî meseleleri kalp ile tasdikdir; tasdik ise delile bağlıdır. İman tahsil-i ilm-i nazarîdir, tahsil-i ilm-i nazarî de delil ile meydana çıkar.” ifadeleriyle kalbin tasdikinin delilsiz olamayacağını belirtir. Mantığın tatbikinin imanın ispatında da kullanıldığını vurgulayan Enverî, “Bu surette mantığın tatbik bilgisinin bahsi, iman bahsi demek olur.”⁵² ifadeleri ile iman ile mantığın pratiğinin yakın ilişkisine işaret eder. Burada Abdullah Enverî insanın gerek dinî bir hakikati gerekse salt bir bilgiyi kabullenmesinin ancak kalpte o bilgiye olan güveninin meydana gelmesiyle olabileceğini belirtiyor. Kalbin bir inanç veya bilgiyi onaylamasının yolunun o inanç veya bilginin delil ile sabit olmasından geçtiğini bu delilin de mantık usulleriyle tespit ve teyit edilebileceği gerçeğini ortaya koymaya çalışır. Zira bilginin doğrulanmasının kurallarını mantık ilmi sağlamaktadır.⁵³

Abdullah Enverî, “Mesâil-i i'tikâdiyye gibi tahkîk icâp eden mahalde mukaddimâtını yakîniyâtta (katî delil) ve gayri/başkasını mükni'a/ikna edici olmak lâzımdır.”⁵⁴ ifadelerini kullanırken inanç meselelerini ispat ederken en doğru neticeyi ve hükmü ortaya koyabilecek olan yakîniyât kullanmanın ve burhan ile istidlal etmenin gereğine⁵⁵ vurgu yapmaktadır. Mantiki istidlalin en kuvvetli olanı mukaddimelerin yakîni alan öncüllerle kurulmasına bağlı olduğunu belirtmeye

⁴⁶ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 87.

⁴⁷ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 6.

* Bu eser İbnü's-Salâh'ın (1245) *Mukaddime* adlı hadis usulü eserinin İbn Hacer el-Askalânî tarafından yapılan *Nuhbetü'l-Fiker* adlı muhtasardır.

⁴⁸ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 7.

⁴⁹ Enverî'nin burada atf yaptığı “Siyâlkûtî” bir eser ismi değil Hayâlî'nin *Haşiye alâ Şerhi'l-Akâid*'i üzerine Hindistanlı âlim Siyâlkûtî'nin (öl. 1067/1657) yaptığı bir çalışmadır.

⁵⁰ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 7.

⁵¹ Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usul-i Cedide Zübdesi*, 47.

⁵² Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 43.

⁵³ Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usul-i Cedide Zübdesi*, 48.

⁵⁴ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 125.

⁵⁵ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 27.

çalışan Abdullah Enverî, Müslüman için en önemli mesele olan inancın bu yakînî/katî mukaddimelerle sağlanmasının önemine vurgu yapmaktadır.

Kendisine İslâm daveti ulaşmamış kimselerin iman sorumluluğunu olup olmayacağı İslâm âlimleri arasında tartışmalı bir konudur. Şahika-i cebelde/dağ başında kalmış kişiye benzetilen böyle birisi hakkında Abdullah Enverî sorumluluğu tercih edenlerdendir. Ona göre kendisine İslâm tebliğ edilmemiş bir kişi etrafına bakarak doğadaki nizam ve intizamdan Allah'ın varlığına istidlalde bulunması gerekir. Enverî, böyle birisinin âsara/eserlere bakarak delil ile Allah'ın varlığına ulaşması gerektiğini belirtir.⁵⁶ Abdullah Enverî, imanda şüphenin caiz olmadığını, şüphenin izalesinin de iman edilen hususların mantıkla delillendirilmesiyle mümkün olabileceğine işaret ederek “Delîl olmadıkça şek zâil olmaz; hâlbuki imanda şek hatâdır.”⁵⁷ der. Enverî, Allah'ı bilmek/tanımak için nazar ve istidlalde bulunmanın gereğine işaret ederek Molla Hüsrev'den yaptığı şu alıntıya yer verir: “Hattâ akâidde ‘inne’-nazara fî marifetullahi teâlâ vâcibün.”⁵⁸ diye nazarı fikir ve istidlâl ile tefsir etmiştir. Ve kâinatta mevcût olanlara bakıp istidlâl ederek kemâl-i tevhide vâsıl olmak cümleye farz-ı ayındır.”⁵⁹ Enverî, tabiattaki düzen ve tertibin kişiyi kâmil bir tevhide götüreceği kanaatini taşımaktadır.

Abdullah Enverî'nin bu mülahazalarından, onun sahih inanç konusunda naklî delillerden daha fazla akli delile güvendiği; bir Müslümanın inancını aklî-mantıkî delillerle ispat etmesinin nakli delillere başvurmamasından daha kuvvetli olduğu ve kişinin imanını kemale erdirmesi için mantık bilmeye ihtiyacının olduğunu vurguladığı anlaşılmaktadır. Kişinin imanını taklitten kurtararak tahkik mertebesine çıkmasının ehemmiyetine işaret eden Abdullah Enverî, her ne kadar makbul olsa da mukallidin imanını delillendiremediği için sorumluluğunun ortadan kalkmayacağını belirttiği gibi kendisine tebligat ulaşmayan kişinin de tabiattaki nizama bakarak istidlal yöntemiyle pekâlâ kâmil imana ulaşabileceğini belirtir.⁶⁰

6. Abdullah Enverî'nin İslâm Âlemindeki Mantık Eleştirileri Hakkındaki Görüşleri

Abdullah Enverî İslâm âleminde mantığa yapılan eleştirileri gereksiz ve yersiz bulur. Mantık ilminin ilk müessisi olan Aristoteles gibi Yunan düşünürlerinin ve diğer filozofların sadece akıllarına güvenerek hakikati bulamadıklarını belirtmekle beraber bunun mantık ilminden kaynaklı olmadığını altını çizer. Onun eleştirdiği konu mantığın eğitimindeki metot yanlışlığıdır.⁶¹

Abdullah Enverî, İslâm âleminde mantık eğitimi konusunda menfi ve müspet yönde verilen fetvaların farkındadır. O, mantık eğitiminin gerekliliği daha önceki âlimlerin verdiği şu fetvayı aktarır: “Mantığın teorik bilgisini ve icrasını iyi mantık bilen bir kişi tarafından Müslümanlara yirmi saat öğretilmesi vaktin imamına vaciptir, terkiyle günahkâr olur.”⁶² Bu fetvaya göre mantık eğitimi siyasi otoritenin de bir görevidir. Enverî, mantığın eğitimi hususunda dini hüküm vermenin yersiz

⁵⁶ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 127.

⁵⁷ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 128.

⁵⁸ Marifetullah üzerine düşünmek vaciptir.

⁵⁹ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 6.

⁶⁰ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 47.

⁶¹ İslâm âlimlerinden muhaddisler, kelimacılar, dil bilginleri/nahivciler, fakihler ve mutasavvıflar gibi birçok alim tarafından dinî, ilmi ve psikolojik sâiklerle mantık ilmine itirazlar ortaya konularak mantığın bidat olduğu ve bu sebeple öğrenilmesinin ve öğretilmesinin caiz olmadığı yönünde fetvalar verilmiş, onun İslâm eğitim ve kültürünün bir parçası olması engellenmeye çalışılmıştır. Bu çabalar analizi için bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004), 2/ 889; İbrahim Emiroğlu, “Mantık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/23; Hüseyin Çaldak, *Aristoteles Mantığının İslâm Usûl Bilimlerine Etkisi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 11; Fatih Toktaş, *İslâm Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 13-33.

⁶² Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 2.

olduğuna işaret ederek daha pragmatik bir tutum izler. Bilginin faydalı veya faydasız şekilde tasnifine katılmayan Enverî, kainattaki herhangi bir nesnenin bilgisi onu bilmemekten daha güzeldir. Herhangi bir bilginin öğrenilmesi çirkin bile olsa kötülüğünden korunmak için öğrenildiğinde insan için iyidir. Bu sebeple Abdullah Enverî, bilginin dini bir değerle ölçülmesinin gereksizliğine vurgu yapar.⁶³ Abdullah Enverî, Mantığın lüzumsuz olduğu ve mantık eğitiminin caiz olmadığı yönündeki iddiaların taassuptan kaynaklandığını belirtirken mantığın İslâm dünyasına Aristoteles'in eserlerinin tercüme edilmesi yoluyla intikal etmesinin onun sakıncalı olmasını gerektirmeyeceğini belirtir. Abdullah Enverî, "Anla ki mantık abes olarak tertip olunmamıştır."⁶⁴ ifadeleriyle mantık ilminin gereksiz bir ilim olmadığını söyledikten sonra ilk mantık bilginlerinin inançlarına atıfta bulunur. Abdullah Enverî'ye göre Aristoteles gibi ilk mantık bilginlerinin ilahi hakikatleri inkâr etmiş olmalarının sebebi mantık ilmi sebebiyle değildir. Onların inkârı mantığı fasit/bozuk emellerine âlet ederek metafizik meselelerde sadece akıllarına güvenip vahye karşı umursamaz davranmaları sebebiyledir. Abdullah Enverî'nin Müslüman olmayan filozof mantıkçıların mantığı bozuk düşüncelerinin aleti yaparak ilahi hakikatleri inkara yöneldikleri yönündeki iddiası daha önce İbn Teymiyye'nin (öl. 728/1328) mantık eleştirisinde ortaya attığı argümanlardan bazıları ile paralellik arz etmektedir. İbn Teymiyye, İslâm âleminde mantık ilmini farklı açılardan eleştiren ve onun okutulmasını bid'at/haram sayan İslâm düşünürlerinin başında gelenlerinden biridir. O kaleme aldığı *er-Redd ale'l-Mantıkıyyin* ve *Nakzu'l-Mantık* adlı eserlerinde mantığa karşı menfi tutumunu farklı açılardan ortaya koymuştur. *er-Redd ale'l-Mantıkıyyin* adlı eserinde mantık ilmini eleştirirken temellendirmeye çalıştığı en önemli sebeplerden birisi de Abdullah Enverî'de olduğu gibi, filozofların metafizik konularında içine düştükleri hataların mantıktan kaynaklanması⁶⁵ ve Müslüman filozofların da İslâm'a aykırı görüşler belirtmelerinin temel sebeplerinden birisinin Aristoteles mantığını benimsemeleri sebebiyle meydana geldiği yönündedir.⁶⁶ Anlaşılan o ki Enverî, mantık konusunda selefin taşıdığı endişeleri kendisi de taşımaktadır fakat onun endişesi bizzat mantığın kendisine değil mantık bilen birisinin mantığın ilkelerini doğruyu bulma istikametinde istimal etmemesinden kaynaklanmaktadır.

Mantık ilminin esaslarını belirleyen Aristoteles ve onun takipçileri olan filozofların mantığı kötüye kullanmaları sebebi ile tevhidin gerektirdiği hakikate erişemediklerini belirten Abdullah Enverî, hakikate ulaşmanın mantık sanatının doğru kullanılarak akıl ile nakil arasındaki dengenin muhafazasıyla mümkün olacağını ifade eder.⁶⁷ Abdullah Enverî, düşünce ve eylemde istikamet sahibi olabilmenin tek şartını mantık bilmek ve mantılı hareket etmek olarak görmekle beraber filozofların mantık bilmelerine rağmen doğru istikamete yönelmemelerini, "Mahz-ı akıllarına iktidâ edip muktezâ-i akıllarıyla hareketlerindedir." ifadeleriyle akıl-nakil hususunda dengeyi kaybederek sırf akli esas almalarından kaynaklandığını belirterek akıl-nakil arasındaki muvazenede nakli esas aldığının da altını çizer. Bazı İslâm âlimlerinin kitaplarındaki mantık eleştirisine şiddetle karşı çıkan Abdullah Enverî, mantık eleştirisinde bulunan eserlerin müelliflerinin mantık bilmediklerini bu sebeple de bilgilerine güvenilmeyeceğini iddia eder.⁶⁸

Fıkıh kitaplarındaki mantığın okutulmasına yönelik menfi tutumun sebebinin ise hukemanın/filozofların inkarları sebebi ile olduğunu ifade eden Abdullah Enverî, "Hâlbuki bir âleti

⁶³ Enverî, *Hüseyniye Hâşiyesi*, 1.

⁶⁴ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 9; Abdullah Enverî'nin bu ifadesi İslâm âleminde mantık ilminin gereksizliği ve faydasının olmadığı yönünde yapılan eleştirilere cevap niteliğindedir.

⁶⁵ İbn Teymiyye, *er-Redd ale'l-Mantıkıyyin*, thk. Refik el-Acem (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1993), 29.

⁶⁶ Nazım Hasırcı, *İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi*, 31-32.

⁶⁷ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 9.

⁶⁸ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 10.

hılâf-ı mâ vaz'ı lehinde isti'mâlden âletin fenalığı lâzım gelmez; belki müsta'mili fena olmuş olur.” diyerek hukemânın/filozoflar inkara sapmalarının mantığın fenalığını gerektirmeyeceğini belirtmiş, “Bedihîdir ki, Âyât ve ehâdiste, isbât-ı metâlib mantık ile ve mâddesi ve sureti sahîh akyise iledir.”⁶⁹ sözüyle de Kur'an ve hadisten Müslümanların ihtiyaç duydukları inanç ve ahkama dair hüküm istinbat etmenin mantık bilmeden olmayacağına vurgu yapmıştır.

Mantığın eğitim metodu iyi bilinmediği takdirde bütün mantık kitaplarını ezber etmenin de bir faydası olmayacağını belirten Abdullah Enverî, mantık eğitiminde teoriden ziyade tatbikin önemine vurgu yaparken “Zira ilimden maksut, amelî olandır, ilmin sadece bilgisi fâide vermez.” ifadelerine yer vermektedir. Abdullah Enverî, Arapça kaleme alınan eserler üzerinden Arap ulemasını da sert bir şekilde eleştirir. “Arap üleması aslâ mantığa müttalî değildir. İlm-i akâide dahî kemâl-i meyl etmedikleri gibi. Me'a hêze ibâreleri mantık ile memlûdur. Ketfiyyâtını bilemediklerinden ilimlerinde o kadar tahkik ve kuvvet olamaz.” ifadeleriyle ağır bir ithamda bulunan Enverî, Arap alimlerin mantık eleştirilerinin mantık bilmemekten kaynaklı bir cehalet olduğunu savunarak bu âlimlerin bilgilerinde de tahkik/kesinlik bulunmadığını iddia eder. Abdullah Enverî, mantığı tasvip etmeyen alimlerin bu tutumlarının mantığın hakikatini bilmediklerinden kaynaklandığını belirterek mantığın kurallarına iyi riayet etmedikleri için işin içinden çıkamayıp ilmî hakikatleri uzun uzun ifadelerle anlatmak zorunda kaldıklarını söyler. Ona göre yakînî/kesin bilgiye ulaşarak ilimde tahkik mertebesine ulaşmak için mantık bilmek gerekirken veya Arap diline iyi aşina olmak gerekir. Mantık bilmeyen birinin bu eksikliğini Arap dilini iyi bilmesinin telafi edebileceğini “Meğerki fasîhü't-tekellüm ve ehl-i lisânü'l Arap olursa o müsellemdir.” ifadeleri ile anlatan Abdullah Enverî, bunun şahidi olarak sahabeyi örnek gösterir. Sahabe Arap lisanına çok iyi vakıf oldukları için fazla ilim tedvinine gerek duymamışlardır.⁷⁰ Abdullah Enverî'nin bu tespiti, İmam-ı Şâfiî'nin (öl. 204/820) mantığı eleştirirken sarf ettiği “İnsanlar, Arap dilini terk edip Aristoteles'in diline meylettiklerinden dolayı ancak hataya düştüler.” sözlerini tasdik eder mahiyettedir. Onun, Arap dilinden kastı, dil ile beraber ortaya çıkan mantık kurallarıdır. “Arap dili öyle bir dildir ki, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin (sav) sözleri o dil ile gelmiştir.” İmam Şafii insanların mantığa muhtaç olmamak için Arapçayı çok iyi bilmeleri, Arap dilindeki lafız mana ilişkisini ve lafızların delaletlerindeki sırlara vakıf olmalarını şart koşar.⁷¹

Netice olarak Abdullah Enverî, ilmin bu kadar çoğalarak bir sürü eser telif edilmesinin sebebinin cehalet olduğunu “El-ilmü noktâtün kesserehe'l câhilûn (İlim bir nokta idi onu cahiller çoğalttı.)” darb-ı meseli ile örneklendirerek, bunca eserin telif edilmesinin sebebinin cehaletin izalesi gayesine münker olduğunu, cehaletin izalesi için de mantığın mutlak gerekliliğini vurgular. Zira cehaleti izale etmenin yolu izah ve mantığa münhasırdır.

⁶⁹ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 9.

⁷⁰ Enverî, *Usûl-i cedîde zübdesi*, 10.

⁷¹ Çaldak, *Aristoteles Mantığının İslâm Usûl Bilimlerine Etkisi*, 12.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğunun hüküm sürdüğü topraklarda 17. yüzyıldan sonra Kadızâdeliler olarak bilinen fanatik selefi zihniyet erbabı tarafından körüklenen akli ilimlere karşı tepkinin sonucu Osmanlı âlimlerinin akli ilimlere karşı ilgisinin giderek azaldığı yönünde bir görüş en yetkin entelektüeller tarafından dillendirilerek Osmanlı'nın son iki asrındaki akli ilimler müktesebatı adeta görmezden gelinmiştir. Halbuki 17. ve 19. yüzyıl Osmanlı kültürel mirası iyice incelendiğinde iddia edilen aksine Osmanlı topraklarında felsefe, kelim, mantık vd. gibi akli ilimlere ilginin azalmadığı görülecektir. Bunun en somut örneği dönemin Osmanlı taşrasının Kilis gibi çok küçük bir yerleşim yerinde uluslararası şöhrete sahip mantık âlimlerinin yetişebilmiş olmasıdır. 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın sonuna kadar Kilis'te çok etkin bir kültürel iklimin olduğu anlaşılmaktadır. Bu kültürel atmosferin en meşhur alanını ise mantık ilmi ve Kilisli mantık âlimleri oluşturmuştur. Kilisli mantık alimleri zirveye taşıdıkları mantık eğitimini bir marka haline getirmişler ve Kilis mantık medreselerine Osmanlı topraklarının her bir yerinden talebe akını olduğu gibi buraya yurt dışından da mantık öğrenmeye gelen ilim taliplileri olmuştur.

Kilisli mantık âlimleri mantık ilmine gerek eğitim gerek literatür açısından çok büyük katkılar yapmışlardır. Kilisli mantıkçıların mantık eserlerinin çoğu henüz tespit edilememiş olsa da yazma olarak mevcut olanlar ve matbu bulunanlar Kilis'te şöhret bulan mantık eğitimini ve mantık anlayışını ortaya koymaya kifayet edecektir. Özellikle Kilis mantık medreselerini uluslararası bir üne kavuşturan Abdullah Enverî'nin eserlerin birçoğu matbu ve yazma halinde günümüze kadar ulaşmıştır. Bu eserlerin muhtevası kapsamlı bir şekilde incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin ulema zümresinin devletin son dönemlerine kadar akli ilimlerde iddia edilen aksine ilerlemeye devam ettiği görülecektir.

Kilis'te yetişen ve dönemin en ünlü mantık âlimlerinden biri olan Abdullah Enverî, mantık ilminin kıyas bölümleri üzerine derinlikli analizleri içeren telif ve haşiye türü eserler telif etmiştir. Enverî gerek mantık ilminin kıyas teorisinin geliştirilmesi üzerine ortaya attığı fikirler gerek mantığın bireysel ve toplumsal hayatın işleyişindeki ehemmiyeti üzerine yaptığı değerlendirmelerle dikkat çekmiştir. 15. yüzyıldan sonra İslâm dünyasındaki mantık eğitimi bireyin ve toplumun hayat pratiklerine yansımayan; tasavvurât ve tasdikât bahislerinin teorisine odaklanmış tarzda yapılması bu ilmin asıl gayesinden uzaklaşması olarak değerlendirilmiştir. Abdullah Enverî, mantığı bu sığ anlayıştan çıkararak onu hayatın içinde faal bir düşünme ve eylem metodu ve maddî-manevî saadetli yaşamın ölçüsü olarak değerlendirmek suretiyle bireysel ve toplumsal hayatın işleyişini kontrol eden bir sanat olarak görmüştür.

Abdullah Enverî, mantık ilmini sadece düşünme sanatının aleti olarak değerlendirmez. O mantığın bireysel ve toplumsal hayatta kişinin doğru söz ve davranış biçimlerine yön veren bir sanat olduğunu, maddî-manevî muvaffakiyetin merkezinde mantıklı düşünme ve mantıklı eylemlerde bulunmanın yer aldığını vurgular. Abdullah Enverî, mantığın kurallarının pratik hayatta işleyiş tarzını göstererek mantığı pratikleştirmiş, mantık kurallarının teorik bilgisinden ziyade bu kuralların tatbiki ile de ilgilenerak deli saçmalığı olmayan sıradan sözlerin ve aklını kaybetmiş bir delinin dışında herkesin mantıklı olabileceğini ortaya koymaya çalışmıştır. Mantık ilminin diğer ilimlerle ilişkisinden sık sık bahseden Abdullah Enverî, bütün ilimlerin eğitiminde mantık metodunun zorunlu olduğunu, mantık kullanılmadığı takdirde o ilmin faydasının olmayacağını savunmuştur. Mantığın bir sanat olduğunu vurgulayan Abdullah Enverî, bu sanatın insanda bir meleke haline gelmesi gerektiğini belirterek salt mantık kurallarını ezberlemenin mantık bilmek olamayacağını dile getirmiştir.

Mantık ilmini Gazâlî'nin yaptığı gibi İslami ilimlerin bir metodolojisi olarak gören Abdullah Enverî, mantığı bütünüyle eğitim, bilgi, inanç ve sosyal hayatın vazgeçilmez bir unsuru olarak görür. Mantıki usullerle verilmeyen bir eğitimin verimli olamayacağını altını çizen Abdullah Enverî, insanların sosyal hayatının düzen ve intizam içinde devam edebilmesinin de mantıklı yaşamla mümkün olacağını belirtir. Sağlam bir inancın kişinin sosyal çevresinden tevarüs ettiği itikattan ziyade mantıki usullerle ispat edilmiş istidlâlî bir inanç olması gerektiğini vurgulayan Enverî, mantıki ilkelerle ispat edilememiş bir inanç sisteminin taklitçilik olacağını ve inanan kişiyi hakiki anlamda marifetullahı ulaştırmayacağı kanaatindedir.

17. yüzyıldan sonra Osmanlı devleti ve onun himayesindeki İslâm dünyasının siyasi, iktisadi ve askeri alanda gerilemeye başlamasının temel sebeplerinden biri olarak akli ilimlerden hızla uzaklaşmak gösterilmektedir. İslâm dünyasının gerilemesinden ziyade batıların daha fazla ilerlemesi gibi bir realite olmakla beraber İslâm dünyasının gerilemesinin sebebinin salt akli ilimlere sırt çevirmesi olarak değerlendirilmesi insaf ölçülerine sığmamaktadır. Kilis'teki mantık medreselerinde akli ilimlerin başı olan mantık sahasında epeyce bir çalışmanın yapılmış olması ve Hocazâde Abdullah Enverî'nin mantığı ilmî ve dinî ilerlemenin ölçüsü olarak görmesi Osmanlı'nın son dönemlerinde her şeye rağmen akli ilimler sahasında gelişmelerin devam ettiği göstermektedir. Objektif ve detaylı bir inceleme yapıldığında Osmanlı İslâm dünyasının 18. ve 19. yüzyıllarında siyasi ve iktisadi çöküş yaşanmakla beraber akli ve felsefi ilimlerin eğitim ve öğretiminin sekteye uğramadan devam ettiği bu ilimlerin önem ve ehemmiyetinin vurgulanması ve telif faaliyetinin gelişmeye devam ettiği görülecektir.

Kaynakça

Ayni, Mehmet Ali. "Türk Mantıkçıları". *DFİFM* 3/10 (1928), 49-64.

Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: 1333/1914.

Çaldak, Hüseyin. *Aristoteles Mantığının İslâm Usûl Bilimlerine Etkisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Çapak, İbrahim. *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*. Ankara: 2005.

Deylemî, Şîyûre b. Şehredâr. *Firdevsü'l-Ahbâr*. 5 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.

Emiroğlu, İbrahim. "Mantık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/18-28, Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Enverî, Abdullah. *Fenârî haşiyesi*. İstanbul: 1287/1870.

Enverî, Abdullah. *Haşiyeye-i cedîde ale't-tasdîkât*. İstanbul: 1287/1870.

Enverî, Abdullah. *Hüseyniye hâşiyesi*. İstanbul: 1289/1871.

Enverî, Abdullah. *Kitabu'l-mantık fî tertibi'l-akyise*. Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 221, 1-52.

Enverî, Abdullah. *Usul-i cedîde zübdesi*. İstanbul: 1290/1873.

Gazâlî, Ebû Hâmid. *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.

- Gazâlî, Ebû Hâmid. *el-Kıstâsü'l-müstakîm Dosdoğru Ölçü*. çev. İbrahim Çapak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *Makâsîdü'l-Felâsife*. thk. Süleyman Dünya. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1380/1961.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen-i İbn Mâce*. nşr. Muhammed Feâd Abdülbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbnü's-Salâh, eş-Şehrezûrî. *Fetevâvâ mesâilü İbnü's-Salâh*. thk. Abdülmugtı Emîn Kalacî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1986.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin. *er-Redd ale'l-mantıkıyyîn*. thk. Refik el-Acem. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1993.
- Gündüz, Ramazan. *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usul-i Cedide Zübdesi Türkî Risalesi Üzerine Bir İnceleme*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Gündüz, Ramazan. "Enverî, Hocazâde Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. ek/1/407-409. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Hasırcı, Nazım. *İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi*. Ankara: 2010.
- Hazar, Ahmet Turan. "Ulema ve Camileriyle Kilis Medreseleri". *Vakıflar Dergisi* 25 (1995), 285-289.
- Kilisli Kadri. *Kilis Tarihi*. nşr. Osman Vehbi. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932.
- Toktaş, Fatih. *İslâm Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/196-203. Ankara: TDV Yayınları, 2002.